'ScholarNova Research Journal'
(International Interdisciplinary Peer Reviewed Journal)
ISSN: Online

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या संलग्न महाविद्यालयीन ग्रंथालयांमध्ये दिल्या जाणाऱ्या संशोधन सहाय्य सेवांचा अभ्यास

डॉ. विठ्ठल नाईकवाडी,
ग्रंथपाल, बाबुरावजी घोलप महाविद्यालय, पुणे-२७
Email- naikwadivitthal@gmail.com
Mob-9921635557

गोषवारा:

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ हे भारतातील सर्वोत्तम विद्यापीठांपैकी एक म्हणून ओळखले जाते; त्याच्याशी संलग्न विविध विभाग, महाविद्यालये आणि संशोधन संस्था आहेत. गेल्या दशकात, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाने संलग्न महाविद्यालयांमध्ये वेगवेगळ्या विषयांचे संशोधन केंद्रे सुरू केले आहेत म्हणून, ग्रंथालयाचे वापरकर्ते संशोधक आहेत आणि त्यांच्या मागण्या भिन्न आहेत. हा अभ्यास महाविद्यालयीन ग्रंथालयांच्या संशोधनाभिमुख संग्रह, सेवा आणि पायाभूत सुविधांच्या संभाव्यतेवर केंद्रित आहे. हा अभ्यास अत्यावश्यक आहे कारण सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाशी संलग्नित महाविद्यालयांमधील शैक्षणिक ग्रंथालयांची सद्यस्थिती समजून घेणे हे ह्या अभ्यासाचे उद्दिष्ट आहे. सदर अभ्यास ग्रंथालयामार्फत दिल्या जाणाऱ्या संशोधन सेवांचे परीक्षण करतो. संशोधन उत्कृष्टतेसाठी शैक्षणिक ग्रंथालये आवश्यक आहेत; हे समजून घेणे खूप महत्वाचे आहे. हा अभ्यास विविध प्रकारच्या सेवांवर लक्ष केंद्रित करतो जसे की ग्रंथालय संग्रह, संस्थात्मक भांडार, विद्वत्तापूर्ण साहित्य, ई-संसाधने, ग्रंथालय वेब पोर्टल सुविधा, डिजिटल ग्रंथालय सुविधा आणि इतर ग्रंथालय सदस्यत्व. सादर अभ्यास ग्रंथालय वापरकर्त्यांना सेवा देण्यासाठी येणारे आव्हाने आणि अडचणींवर प्रकाश टाकत आहे.

किवर्ड: *संशोधन सहाय्य सेवा, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, संस्थात्मक भांडार, अभ्यासपूर्ण साहित्य, ई-संसाधने*

प्रस्तावना

संशोधकांना दर्जेदार सेवा प्रदान करण्यासाठी 'संशोधन जीवनचक्राला' पाठिंबा देण्यासाठी पारंपारिक ग्रंथालय आणि माहिती सेवांच्या कार्यांचा विस्तार करण्यात आला आहे (Simon Fraser University Library, 2012). इलेक्ट्रॉनिक संग्रह आणि डिजिटल लायब्ररी सेवांमध्ये प्रवेश करणे सोपे आहे आणि लायब्ररी वापरकर्त्यांसाठी रिमोट ॲक्सेसचे समर्थन करणे उत्तम आहे (Erens, Bob 1995). संशोधकांना त्यांच्या संशोधन गरजा पूर्ण करण्यासाठी 'संशोधन सहाय्य सेवा' हा शैक्षणिक ग्रंथालयांच्या सेवांचा एक महत्त्वाचा भाग आहे (Erik T. Mitchell, 2013). 'संशोधन सहाय्य सेवा' हा संशोधन प्रक्रियेचा आवश्यक भाग मानला जातो म्हणून शैक्षणिक ग्रंथालये संशोधनाभिमुख सेवा प्रदान करण्यासाठी पुढाकार घेतात जसे की संशोधकांना त्यांचे संशोधन कार्य करत असताना संशोधकांना ग्रंथोत्तेजक आणि प्रभाव घटकांबद्दल माहिती देणे आणि संशोधकांना 'माहिती साक्षरता' कौशल्य ज्ञान

असणे आवश्यक आहे (Daland and Hidle, 2016). संशोधन सहाय्यामध्ये ग्रंथालयांचे महत्त्व तसेच विशेषत: संशोधन संबंधित डेटा याचे वर्णन केले आहे (Tibor Koltay, 2019). संशोधन प्रक्रियेत संशोधकांना मदत करण्यासाठी ग्रंथपालांच्या भूमिकेवर प्रकाश टाकला आहे. तसेच संशोधक, ग्रंथपाल आणि सहाय्यक कर्मचारी हे संशोधन अभ्यासात महत्त्वाचे घटक आहे (Jennifer Thomas, 2011).

साहित्य समीक्षा

Erens, Bob (1995) यांनी संशोधनाभिमुख सेवांच्या विकासापासून सुरू होणाऱ्या प्रक्रियेचा अभ्यास व परीक्षण केले आणि विद्यापीठाच्या ग्रंथालयांच्या वापरकर्त्यांच्या गरजा यावर प्रकाश टाकला. Imogen Garner (2006) यांनी विद्यापीठाशी संबंधित वातावरणात संशोधनाच्या दृष्टिकोनातून ग्रंथालय सहाय्य शोधण्यासाठी अभ्यास केला. ऑस्ट्रेलियन शैक्षणिक ग्रंथालयांद्वारे कोणत्या प्रकारचे ग्रंथालय सहाय्य, ऑनलाइन संदर्भ सेवा, संसाधने आणि संशोधन सुविधा दिल्या जातात हे शोधणे हा मुख्य उद्देश होता. Singh, Diljit (2007) यांनी संशोधनाला विद्यापीठे आणि महाविद्यालयीन स्तरांवर महत्त्व आले आहे असे त्यांच्या अभ्यासात नमूद केले आहे. Naikwadi and Shinde (2010) यांनी ‘संस्थात्मक भांडार’ आधारित साहित्य समीक्षेचे विहंगावलोकन केले आणि संस्थात्मक भांडाराचा अर्थ, त्याचे फायदे आणि तोटे, साहित्याचे प्रकार आणि सॉफ्टवेअर यावर चर्चा केली. तसेच संशोधन लेख, हस्तलिखिते, वृत्तपत्र कात्रणे आणि संशोधकांसाठी अभ्यास साहित्य यासारख्या डिजिटल सामग्रीच्या स्वरूपात ज्ञानाचा प्रसार करण्याची ही एक संधी आहे व त्याचा विद्यार्थी, प्राध्यापक, शास्त्रज्ञ यांना फायदा होईल Joanna Richardson and Therese Nolan-Brown (2012) यांनी दिल्या जाणाऱ्या संशोधन सहाय्य आणि ग्रंथालय शोध सहाय्य ‘ऑफलाइन आणि ऑनलाइन’ मार्गांमधले उदयोन्मुख ट्रेंड तपासले. संशोधन प्रकाशन सहाय्य, ई-शोध सहाय्य, संस्थात्मक भांडार, आणि संशोधन डेटा व्यवस्थापन मजबूत असल्याचे अभ्यासात आढळून आले. Alice Keller (2015) यांनी ऑस्ट्रेलियन विद्यापीठ ग्रंथालयामध्ये दिल्या जाणाऱ्या सेवांचा अभ्यास केला, या अभ्यासात पुढील पाच संशोधन सेवा ओळखल्या: अ) संस्थांचे भांडार; ब) खुला प्रवेश; क) बिब्लियोमेट्रिक्स; ड) संशोधन विद्वानांसाठी संशोधन सहाय्य; ई) रिसर्च डेटा मॅनेजमेंट. Jeremy Atkinson (2016) यांनी शैक्षणिक ग्रंथालयांमधील संशोधन सेवांचे विहंगावलोकन केले व संशोधनाच्या विविध टप्प्यांचा उल्लेख केला, यात निधी स्रोत, संशोधन प्रस्ताव लिहिणे आणि संशोधन परिणामांचे प्रकाशन. Bart Ragon (2019) यांनी ‘संशोधन जीवनचक्र’ आणि ‘ग्रंथालय सहाय्य’ सेवांच्या दृष्टीने बायोमेडिकल संशोधकांच्या मागण्या समजून घेण्यासाठी एक अभ्यास केला. Sankpal and Naikwadi (2020) यांनी संशोधनाला प्रोत्साहन देणाऱ्या शैक्षणिक सोशल नेटवर्किंग साईट्सवर चर्चा केली आणि ग्रंथालय व्यावसायिकांद्वारे पुढील सोशल नेटवर्किंग साईट्सच्या वापरावर लक्ष केंद्रित केले: Academia.edu, ResearchGate, Google Scholar, ORCHID, social media, etc.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

1. संशोधन केंद्रे असलेल्या महाविद्यालयांच्या ग्रंथालयाच्या सुविधा आणि सेवा शोधणे.
2. महाविद्यालयीन ग्रंथालयांमधील संशोधनाशी संबंधित संग्रहाची वाढ शोधणे.
3. महाविद्यालयीन ग्रंथालयांमध्ये 'संशोधन सहाय्य सेवा' तपासणे आणि त्यांचे विश्लेषण करणे.
4. संशोधकांना माहिती संसाधने आणि सेवा प्रदान करण्यात ग्रंथालयांची आव्हाने आणि अडचणी जाणून घेणे.

संशोधन कार्यपद्धती

संशोधनाच्या वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर करून, गुणात्मक आणि परिमाणात्मक डेटासाठी संशोधन सहाय्य संबंधित सेवा शोधण्यासाठी येथे सर्वेक्षण केले. या सर्वेक्षणात, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाशी संलग्नित महाविद्यालयांमध्ये 'संशोधन केंद्र' असलेल्या ग्रंथालयांचा अभ्यास करण्यात आला. सदर अभ्यासकरीता स्तरीकृत नमुना वापरण्यात आला. संशोधन अभ्यास पुणे, अहमदनगर आणि नाशिक अशा तीन जिल्ह्यांमध्ये केला आहे. शहरी आणि ग्रामीण अशा भौगोलिक स्थानांनुसार प्रत्येक जिल्ह्याची पुन्हा विभागणी करण्यात आली. तीन जिल्ह्यांतील १५८ महाविद्यालयीन ग्रंथपालांना प्रश्नावलीचे वाटप करण्यात आले.

डेटा विश्लेषण

या अभ्यासात महाविद्यालयीन ग्रंथालयांच्या संशोधनाभिमुख संसाधने, सेवा आणि सुविधांच्या संभाव्यतेवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले. संशोधकाने एक प्रश्नावली तयार केली आणि ती महाराष्ट्र राज्यातील पुणे, अहमदनगर आणि नाशिक या तीन जिल्ह्यांतील १५८ महाविद्यालयीन ग्रंथपालांमध्ये वितरित केली. डेटा प्रश्नावलीचे वितरण केल्यानंतर ३१ प्रतिसादकर्त्यांनी प्रतिसाद दिला नाही, म्हणून विश्लेषणासाठी अंतिम डेटा १२७ प्रतिसादांचा विचार करण्यात आला. सारण्या, आलेख, तक्ते आणि टक्केवारी वापरून संकलित केलेल्या डेटाचा अर्थ लावला आणि त्याचे विश्लेषण केले.

४.१ सामान्य माहिती

४.१.१ प्रतिसादकर्त्यांचे लिंगनिहाय वितरण

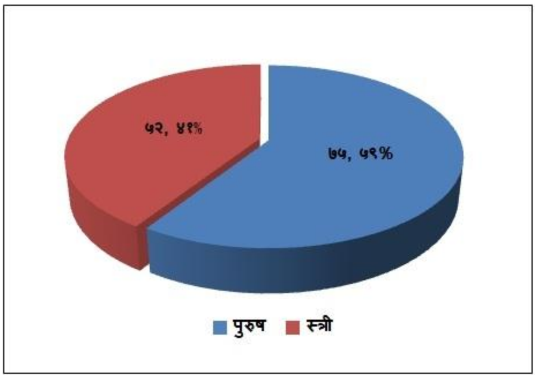

'ScholarNova Research Journal'
(International Interdisciplinary Peer Reviewed Journal)
ISSN: Online

आकृती क्र. १ 'लिंगनिहाय' वितरण

आकृती क्र.१ 'लिंगनिहाय' वितरण सादर करते. यामध्ये असे आढळून आले आहे की मुलाखत घेणाऱ्यांपैकी ७५ (५९%) 'पुरुष' आणि ५२ (४१%) मुलाखती 'स्त्री' होत्या. असे दिसून आले आहे की 'पुरुष ग्रंथपालांची' प्रतिसाद संख्या 'महिला ग्रंथपालांपेक्षा' अधिक होती.

४.१.२ जिल्हावार संशोधन केंद्रे

जिल्हे	प्रतिसाद			टक्केवारीत प्रतिसाद	
	होय	नाही	एकूण	होय	नाही
पुणे	८२	२६	१०८	७५.०९ %	२४.०७ %
अहमदनगर	२५	१	२६	९६.१५ %	०३.८४ %
नाशिक	२०	४	२४	८३.३३ %	१६.६६ %
एकूण	१२७	३१	१५८	८५.१३ %	१४.८५ %

तक्ता क्र.१ जिल्हानिहाय प्रतिसाद

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाची संलग्न महाविद्यालये भौगोलिकदृष्ट्या पुणे, अहमदनगर आणि नाशिक या तीन जिल्ह्यांमध्ये आहेत. तक्ता क्रमांक १ मध्ये संशोधन केंद्रे असलेल्या महाविद्यालयांची जिल्हानिहाय आकडेवारी दर्शविली आहे. पुण्यात १०८ संशोधन केंद्रे, अहमदनगरमध्ये २६ संशोधन केंद्रे आणि नाशिक जिल्ह्यात २४ संशोधन केंद्रे कार्यरत असल्याचे निदर्शनास आले आहे. असे आढळले आहे की निवडलेल्या नमुन्यातील ८५.१३% प्रतिसादकर्त्यांनी प्रतिसाद दिला आहे.

४.१.३ शहरी आणि ग्रामीण महाविद्यालये

खालील आकृती क्रमांक २ दाखवते की ४३ महाविद्यालये ग्रामीण भागात आहेत आणि ८४ महाविद्यालये शहरी भागात आहेत. असे आढळून आले आहे की ३४% महाविद्यालये ग्रामीण भागातील आहेत आणि ६६% महाविद्यालये शहरी भागातील आहेत.

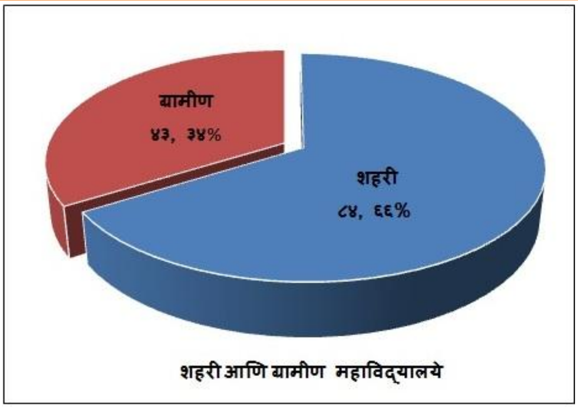

आकृती क्र. २ महाविद्यालयाचे स्थान (शहरी आणि ग्रामीण)

४.२ ग्रंथालय संग्रहात वाढ

अ.क्र.	ग्रंथालय संग्रहातील वाढ	प्रतिसाद	टक्केवारी
१	संदर्भ पुस्तके	११६	९१.३३%
२	जर्नल्स	१२३	९६.८५%
३	मासिके	७१	५५.९०%
४	ई-पुस्तके	८९	७०.०७%
५	ई-जर्नल्स	१०४	८४.२५%
६	ऑनलाइन डेटाबेस	८६	६७.७१%
७	वर्तमानपत्रे	६४	५०.३९%
८	सीडी/डीव्हीडी	६०	४७.२४%
९	एम.फिल आणि पीएच.डी. प्रबंध	६७	५२.७५%
१०	प्रकल्प अहवाल	६५	५१.१८%
११	बाउंड खंड	६६	५१.९६%
१२	सरकारी प्रकाशने	३२	२५.१९%

तक्ता क्रमांक २ ग्रंथालय संग्रहातील वाढ

'ScholarNova Research Journal'
(International Interdisciplinary Peer Reviewed Journal)
ISSN: Online

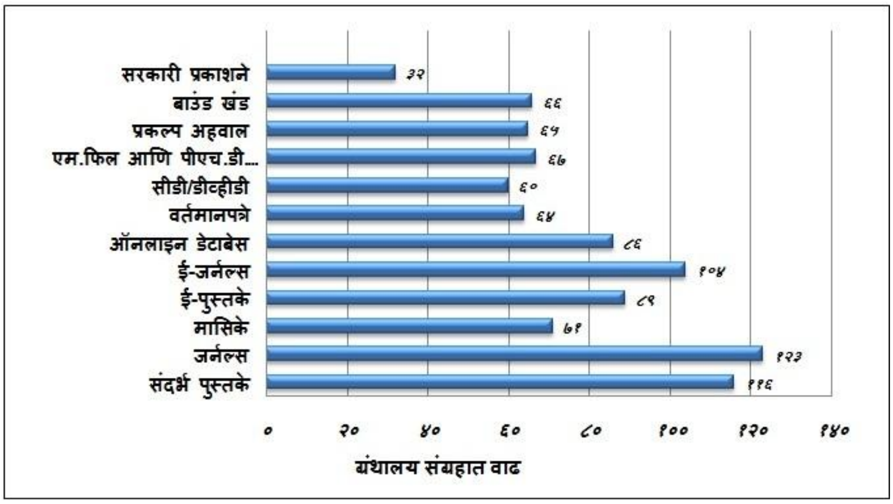

आकृती क्र. ३ ग्रंथालय संग्रहातील वाढ

ग्रंथालय संग्रहात कोणत्या प्रकारची संसाधने अधिक आहेत हे जाणून घेणे हा या विभागाचा उद्देश होता. महाविद्यालयांमध्ये संशोधन केंद्र सुरू झाल्यानंतर बहुसंख्य महाविद्यालयीन ग्रंथालय संग्रहातील वाढ दिसून आली आहे. तक्ता क्र. ३ नुसार, संदर्भ पुस्तके, जर्नल्स, ई-पुस्तके, ई-जर्नल्स, मासिके आणि ऑनलाइन डेटाबेस यांनी ग्रंथालयाच्या संग्रहामध्ये इतर संसाधनांपेक्षा अधिक असल्याचे आढळून आले आहे. महाविद्यालयात संशोधन केंद्र सुरू झाल्यानंतर ग्रंथालयांमध्ये ९१.३३% संदर्भ पुस्तके आणि ९६.८५% जर्नल्स वाढल्याचे आढळून आले आहे. ८४.२५% ग्रंथालयांनी ई-जर्नल्सची सदस्यता घेतली आहे आणि ७०.०७% ग्रंथालयांनी त्यांच्या संशोधन विद्वानांसाठी ऑनलाइन सेवा आणि सुविधा देण्यासाठी ई-पुस्तके खरेदी केली आहेत. तक्ता क्र.३ मध्ये हे स्पष्टपणे दर्शविले आहे की ८४.२५% ग्रंथालयांनी संशोधकांच्या आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी तसेच ऑनलाइन सेवा प्रदान करण्यासाठी 'ऑनलाइन डेटाबेस' खरेदी केले आहेत. वरील तक्ता क्र.३ असे आढळून आले आहे की ४७.२४% सीडी/डीव्हीडी आणि २५.१९% सरकारी प्रकाशनांची ग्रंथालय संग्रहात वाढ झाली आहे. ५०.३९% वर्तमानपत्रे, ५१.१८% प्रकल्प अहवाल, ५१.९६% बाउंड खंड, ५२.७५% एम.फिल. आणि पीएच.डी. प्रबंध ग्रंथालयाच्या संग्रहात वाढले होते. विश्लेषणानुसार, महाविद्यालयांमध्ये संशोधन केंद्र सुरू झाल्यानंतर ग्रंथालय संग्रहामध्ये संदर्भ पुस्तके, जर्नल्स, मासिके आणि ई-संसाधन यांसारख्या विविध संसाधनांमध्ये वाढ झाल्याचे सिद्ध झाले आहे. आकृती क्र.३ दर्शविते की ११६ प्रतिसादकर्त्यांनी संदर्भ पुस्तकांचा उल्लेख केला आहे आणि १२३ प्रतिसादकर्त्यांनी ग्रंथालयाच्या सध्याच्या संग्रहात वाढलेल्या जर्नल्सचा उल्लेख केला आहे. असेही आढळून आले आहे की ८९ प्रतिसादकर्त्यांनी ई-पुस्तकांचा उल्लेख केला आहे, १०४ ई-जर्नल्सचा उल्लेख केला आहे आणि ८६ प्रतिसादकर्त्यांनी ग्रंथालय संग्रहात ऑनलाइन डेटाबेस वाढवले आहेत. केवळ ३२ प्रतिसादकर्त्यांनी ग्रंथालय संग्रहात सरकारी प्रकाशने वाढ झाल्याचे नमूद केले आहे.

४.३ संशोधकांसाठी संदर्भ साहित्य

'ScholarNova Research Journal'
(International Interdisciplinary Peer Reviewed Journal)
ISSN: Online

अ.क्र.	संदर्भ साहित्य	प्रतिसाद	टक्केवारी
१	संशोधन अहवाल	८७	६८.५०%
२	एम.फिल आणि पीएच.डी. प्रबंध	८६	६७.७१%
३	प्रबंध	८९	७०.०७%
४	प्रकल्प अहवाल	८९	७०.०७%
५	सरकारी प्रकाशने	५५	४३.३०%
६	परिषद/कार्यशाळा/सेमिनार कार्यवाही प्रोसेडिंग	८६	६७.७१%
७	नुक्रमणिका/अमूर्त नियतकालिके	६०	४७.२४%
८	पेटंट	१५	११.८१%
९	मानके	१५	११.८१%
१०	बाउंड खंड	८६	६७.७१%
११	हस्तलिखिते	३१	२४.४०%
१२	संदर्भ पुस्तके	११८	९२.९१%
१३	जर्नल्स	१२४	९७.६३%
१४	मासिके	१०९	८५.८२%
१५	वर्तमानपत्रे	१०९	८५.८२%
१६	मल्टीमीडिया सीडी/डीव्हीडी	९१	७१.६५%

तक्ता क्र.३ संशोधकांसाठी संदर्भ साहित्य

संशोधकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी महाविद्यालयीन ग्रंथालयांद्वारे संशोधकांना कोणत्या प्रकारची सामग्री पुरविली जाते हे समजून घेणे हा या विभागाचा उद्देश आहे. तक्ता क्र.3 दर्शविते की, संशोधन करताना सर्वाधिक संशोधकांनी संदर्भ पुस्तके, जर्नल्स, मासिके, संशोधन अहवाल, प्रकल्प अहवाल आणि प्रबंधांची मागणी केली आहे. असे आढळून आले आहे की १२४ (९७.६३%) प्रतिसादकर्त्यांनी संशोधकांनी जर्नल्ससाठी विचारले असल्याचे नमूद केले

‘ScholarNova Research Journal’
(International Interdisciplinary Peer Reviewed Journal)
ISSN: Online

आहे आणि १०९ (८५.८२%) प्रतिसादकर्त्यांनी संशोधकांनी मासिके मागितल्याचे उत्तर दिले आहे, ११८ (९२.९१%) प्रतिसादकर्त्यांनी असे नमूद केले आहे की संशोधन विद्वानांनी संदर्भ पुस्तकांचा संदर्भ दिला आहे. असेही आढळले आहे की ८७ (६८.५०%) प्रतिसादकर्त्यांनी संशोधन विद्वानांना संशोधन अहवालांचा संदर्भ दिल्याचे नमूद केले आहे, ८९ (७०.०७%) प्रतिसादकर्त्यांनी शोध प्रबंध आणि प्रकल्प अहवाल संशोधन विद्वानांना प्रदान केला आहे. ८६ (६७.७१%) संशोधकांनी परिषद, कार्यशाळा आणि परिसंवाद प्रोसीडिंग तसेच पीएच.डी. आणि एम.फिल प्रबंध वापर केला आहे. वरील तक्ता स्पष्टपणे दर्शवते की १०९ (८५.८२%) प्रतिसादकर्त्यांनी असे उत्तर दिले आहे की संशोधन विद्वानांनी वर्तमानपत्रांच्या सुविधांसाठी विचारले आहे. ९१ (७१.६५%) प्रतिसादकर्त्यांनी असे म्हटले आहे की महाविद्यालयीन ग्रंथालयांनी त्यांच्या संशोधन विद्यार्थ्यांसाठी मल्टीमीडिया सुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत. काही ग्रंथालय त्यांच्या संशोधकांना पेटंट आणि मानक सुविधा प्रदान करू शकल्या; केवळ १५ (११.८१%) प्रतिसादकर्त्यांनी त्यांच्या संशोधनाची आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी पेटंट आणि मानकांची सुविधा दिली आहे.

४.४ ग्रंथालय सेवा आणि सुविधा

अ.क्र.	ग्रंथालय सेवा आणि सुविधा	प्रतिसाद	टक्केवारी
१	संदर्भ सेवा	१२७	१०० %
२	रेफरल सेवा	९८	७७.१६%
३	रिप्रोग्राफिक सेवा/फोटोकॉपी	११४	८९.७६%
४	CAS आणि SDI सेवा	८३	६५.३५%
५	मुद्रण/स्कॅनिंग	१०९	८५.८२%
६	इंडेक्सिंग आणि ॲब्स्ट्रॅक्टिंग सेवा	५७	४४.८८%
७	ग्रंथालय पोर्टल/वेबसाइट	८७	६८.५०%
८	नवीन आवक	११६	९१.३३%
९	वर्तमानपत्र क्लिपिंग	११३	८८.९७%
१०	ऑडिओ-व्हिडिओ मदत	७४	५८.२६%
११	इंटरनेट ब्राउझिंग	१०९	८५.८२%

८१२	संशोधन विभाग	६९	५४.३३%
१३	वाय-फाय सुविधा	८७	६८.५०%

तक्ता क्र. ४ ग्रंथालय सेवा आणि सुविधा

तक्ता क्र. ४ दर्शविते की १२७ (१००%) महाविद्यालयीन ग्रंथालयांनी संदर्भ सेवा दिल्या आहेत आणि ९८ (७७.१६%) महाविद्यालयीन ग्रंथालयांनी त्यांच्या संशोधन विद्वानांना रेफरल सेवा दिल्या आहेत. असे आढळून आले आहे की ११४ (८९.७६%) ग्रंथालयांनी रीप्रोग्राफिक सेवा किंवा फोटोकॉपी सुविधा प्रदान केल्या आहेत आणि १०९ (८५.८२%) ग्रंथालयांनी त्यांच्या वापरकर्त्यांसाठी मुद्रण आणि स्कॅनिंग सुविधा प्रदान केल्या आहेत. ८३ (६५.३५%) प्रतिसादकर्त्यांनी नमूद केले आहे की ग्रंथालयांनी CAS आणि SDI सेवा प्रदान केल्या आहेत आणि ११६ (९१.३३%) ग्रंथालयांनी नवीन आवक सेवा प्रदान केल्या आहेत. ६८.५०% ग्रंथालयांनी त्यांच्या ग्रंथालय वेब पोर्टलद्वारे रिमोट ऍक्सेस ग्रंथालय सेवा प्रदान करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ८५.८२% ग्रंथालयांनी इंटरनेट ब्राउझिंग सुविधा देण्यासाठी स्वतंत्र इंटरनेट विभाग तयार केला आहे तसेच ६८.५०% ग्रंथालयांनी वाय-फाय सुविधा संशोधन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी उपलब्ध केले आहे. तक्ता क्र. ४ स्पष्टपणे दर्शविते की ८८.९७% ग्रंथालयांनी वृत्तपत्र क्लिपिंग सुविधा प्रदान केल्या आहेत. ५८.२६% ग्रंथालयांनी संशोधन विद्वानांसाठी ऑडिओ-व्हिडिओ सहाय्य प्रदान केले आहेत. असे आढळून आले आहे की ५४.३३% महाविद्यालयीन ग्रंथालयांनी संशोधन कॅरेल किंवा संशोधकांसाठी स्वतंत्र जागा प्रदान केल्या आहेत.

४.५ ग्रंथालय वेब पोर्टल सुविधा

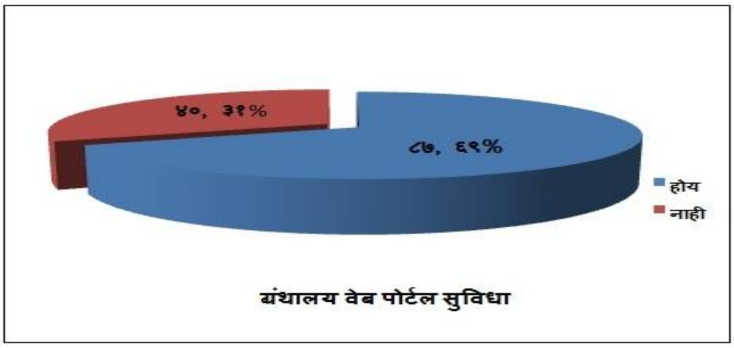

आकृती क्र. ४ ग्रंथालय वेब पोर्टल सुविधा

आकृती क्र.४ दर्शविते की ८७ (६९%) ग्रंथालयांनी त्यांच्या संशोधन विद्यार्थ्यांसाठी ग्रंथालय पोर्टल सुविधा उपलब्ध करून दिली आहे. ग्रंथालय वेब पोर्टल सेवा दूरस्थ प्रवेश सुनिश्चित करतात आणि वितरण सुलभ करतात म्हणून सध्याच्या संशोधनात महत्त्वाच्या मानल्या जातात.

'ScholarNova Research Journal'
(International Interdisciplinary Peer Reviewed Journal)
ISSN: Online

४.६ डिजिटल ग्रंथालय सुविधा

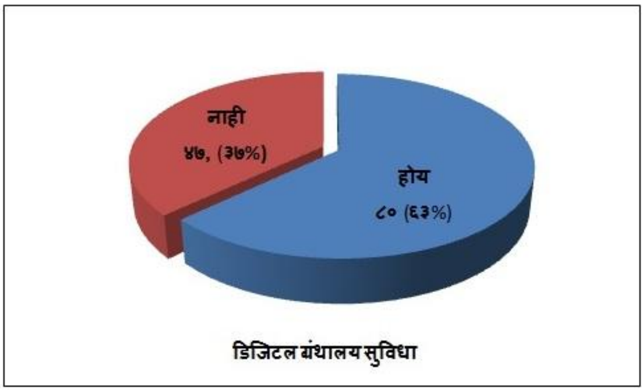

आकृती क्र. ५ डिजिटल ग्रंथालय सुविधा

आकृती क्र.५ डिजिटल ग्रंथालय सुविधा दाखवते. असे आढळले आहे की ८० (६३%) प्रतिसादकर्त्यांनी संशोधन विद्यार्थ्यांसाठी ग्रंथालयात डिजिटल ग्रंथालय सुविधा सुरू केल्याचे नमूद केले आहे.

४.७ ग्रंथालय उपक्रम

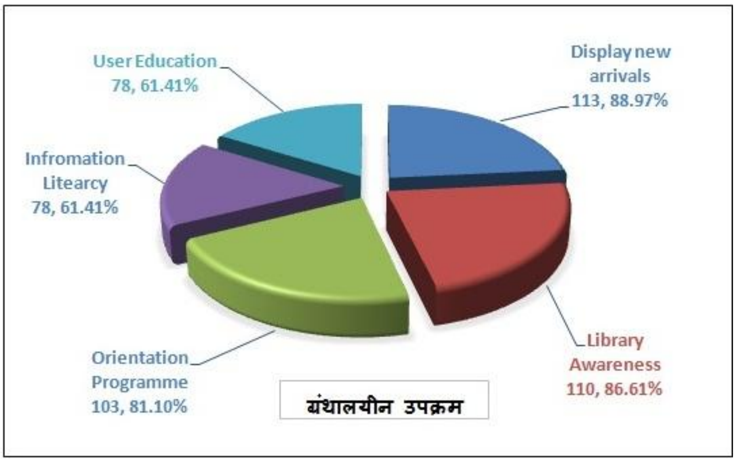

आकृती क्र. ६ ग्रंथालयीन उपक्रम

आकृती क्र. ६ दर्शविते की जास्तीत जास्त ११३ ग्रंथालयांनी विविध प्रकारचे ग्रंथालय नवीन साहित्य आगमन म्हणून प्रदर्शित केले आहे. ७८ ग्रंथालयांनी 'युजर एड्युकेशन' व 'माहिती साक्षरता' उपक्रम घेतले आहे. १०३ उद्बोदन उपक्रम आयोजित केले आहे तर ११० ग्रंथालयांनी ग्रंथालयीन सेवा व सुविधांची जनजागृती केली आहे.

४.८ संस्थात्मक भांडार

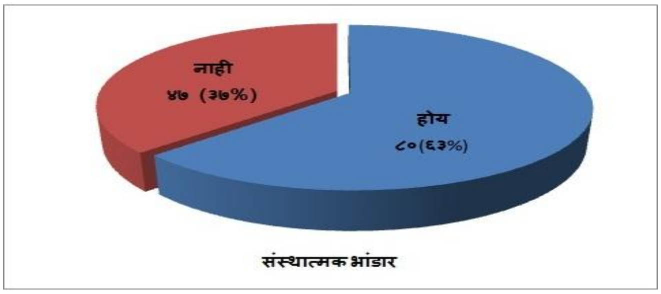

'ScholarNova Research Journal'
(International Interdisciplinary Peer Reviewed Journal)
ISSN: Online

आकृती क्र. ७ संस्थात्मक भांडार

बहुसंख्य ग्रंथालयांनी 'संस्थात्मक भांडार' विकसित करण्यास सुरुवात केल्याचे दिसून येते. आकृती क्र. ७ दर्शविते की ८० (६३%) प्रतिसादकर्त्यांनी नमूद केले आहे की त्यांच्या ग्रंथालयामध्ये 'संस्थात्मक भांडार' आहे आणि ४७ (३७%) प्रतिसादकर्त्यांनी उल्लेख केला आहे की ग्रंथालयाकडे अभ्यासपूर्ण सामग्रीसाठी संस्थात्मक भांडार नाही.

४.९ 'संस्थात्मक भांडार' मधील अभ्यासपूर्ण साहित्य

अ.क्र.	साहित्य भांडारमध्ये अभ्यासपूर्ण साहित्य	प्रतिसाद	टक्केवारी
१	शोधनिबंध	६४	५०.३९%
२	प्रकाशित लेख	६१	४८.०३%
३	एम.फिल आणि पीएच.डी. शोधनिबंध	६२	४८.८१%
४	संशोधन प्रकल्प	६२	४८.८१%
५	कॉलेज प्रोसीडिंग/सिम्पोसिया	६७	५२.७५%
६	प्रॉस्पेक्टस	५४	४२.५१%
७	व्हिडिओ	४७	३७.००%
८	पीपीटी	५२	४०.९४%
९	अभ्यासक्रम	७७	६०.६२%
१०	प्रश्नपत्रिका	78	६१.४१%
११	नकाशे/मायक्रोफिल्म	३२	२५.१९%
१२	सीडी/डीव्हीडी	५३	४१.७३%
१३	वृत्तपत्र क्लिपिंग्ज	७०	५५.११%
१४	इतर साहित्य	३७	२९.१३%

तक्ता क्र.५ संस्थात्मक भांडार मधील अभ्यासपूर्ण साहित्य

तक्ता क्र.५ चा उद्देश म्हणजे संशोधन विद्वान, प्राध्यापक सदस्यांना त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी रिपॉझिटरी सेवा देण्यासाठी डिजिटल स्वरूपात संस्थात्मक भांडारात कोणत्या प्रकारचे विद्वान साहित्य उपलब्ध केले जाते हे समजून

‘ScholarNova Research Journal’
(International Interdisciplinary Peer Reviewed Journal)
ISSN: Online

घेणे. तक्ता क्र.५ नुसार ६४ (५०.३९%) महाविद्यालयीन ग्रंथालयांनी डिजिटल संग्रहामध्ये शोधनिबंध ठेवले आहेत, ७७ (६०.६२%) ग्रंथपालांनी सॉफ्ट कॉपीच्या स्वरूपात ‘संस्थात्मक भांडार’ द्वारे अभ्यासक्रम प्रदान केला आहे, ७८ (६१.४१%) ग्रंथपालांनी प्रश्नपत्रिका उपलब्ध केले आहेत. ७० (५५.११%) ग्रंथपालांनी ‘संस्थात्मक भांडार’ मध्ये वर्तमानपत्राच्या क्लिपिंग्ज ठेवल्या आहेत आणि ५३ (४१.७३%) ग्रंथपालांनी संशोधकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी सीडी आणि डिव्हिडी ग्रंथालय संग्रहात समाविष्ट केल्या आहेत. ६१ (४८.०३%) ग्रंथालयांनी प्रकाशित लेख ग्रंथालय संग्रहात वाढविले आहेत, ६२ (४८.८१%) ग्रंथपालांनी एम.फिल आणि पीएच.डी ग्रंथालयात जोडण्यासाठी पुढाकार घेतला आहे. शोधनिबंध, ६२ (४८.८१%) ग्रंथालयांनी ‘संशोधन प्रकल्प’ संस्थात्मक भांडार मध्ये घेतले आहेत आणि ५४ (४२.५१%) महाविद्यालयीन ग्रंथालयांनी स्कॅन केलेले प्रॉस्पेक्टस संग्रहात वाढविले आहेत.

४.१० ग्रंथालय सदस्यत्व

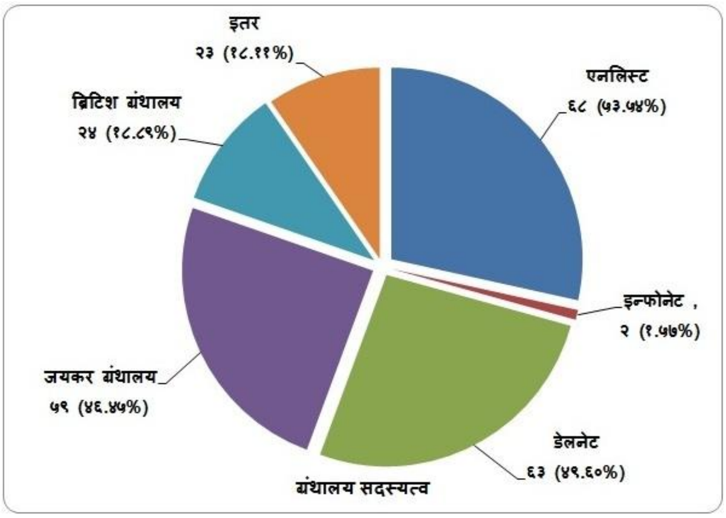

आकृती क्र. ८ ग्रंथालय सदस्यत्व

आकृती क्र. १३ संशोधकाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी महाविद्यालयीन ग्रंथालयांनी घेतलेली सभासदत्व सादर करते. यात असे आढळून आले आहे की ६८ (५३.५४%) ग्रंथालयांनी विविध विषयांशी संबंधित ई-पुस्तके आणि ई-जर्नल्ससह एन-लिस्ट डेटाबेसचे सदस्यत्व घेतले आहे. ५९ (४६.४५%) ग्रंथालयांनी जयकर ग्रंथालय, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठचे सदस्यत्व घेतले आहे आणि जयकर ग्रंथालयाने संस्थात्मक सदस्यत्व कार्डावर महाविद्यालयीन शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यास साहित्याची सुविधा उपलब्ध करून दिली आहे. ६३ (४९.६०%) ग्रंथालयांनी ऑनलाइन सेवा प्रदान करण्यासाठी डेलनेत डेटाबेस खरेदी केला आहे. २ (१.५७%) पेक्षा फारच कमी ग्रंथालयांनी इन्फोनेत खरेदी केले आहे. २४ (१८.८९%) ग्रंथालयांनी ब्रिटिश ग्रंथालयाचे सदस्यत्व घेतले आहे. यातून असे स्पष्ट झाले आहे की, एनलिस्ट डेटाबेस, जो कमी खर्चात विद्यापीठांना मोठ्या प्रमाणात संसाधने प्रदान करतो, बहुसंख्य महाविद्यालये वापरतात.

‘ScholarNova Research Journal’
(International Interdisciplinary Peer Reviewed Journal)
ISSN: Online

४.११ आव्हाने आणि अडचणी

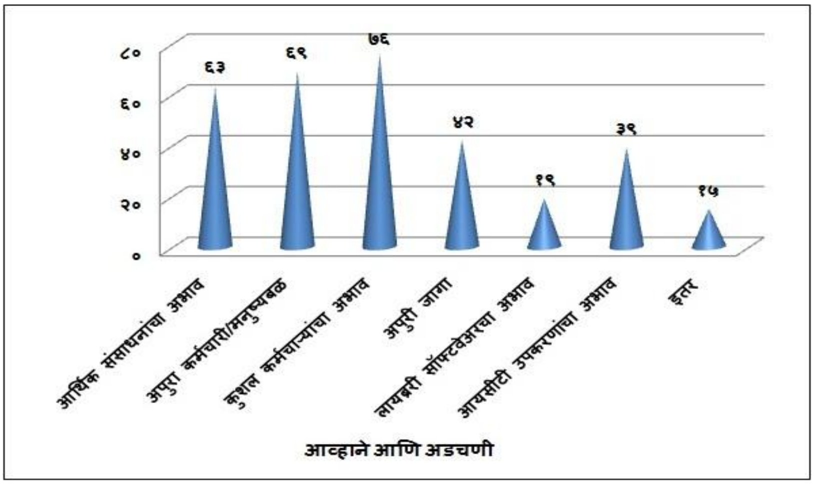

आकृती क्र. ९ आव्हाने आणि अडचणी

आकृती क्र. ९ आव्हाने आणि अडचणी दर्शविते; ग्रंथालयांमध्ये प्रगत तांत्रिक सेवा प्रदान करण्यासाठी कुशल कर्मचारी नसल्याचा उल्लेख जास्तीत जास्त ७६ प्रतिसादकर्त्यांनी केला आहे. केवळ १९ प्रतिसादकर्त्यांनी नमूद केले आहे की त्यांनी स्टँडर्ड ग्रंथालय व्यवस्थापन सॉफ्टवेअर खरेदी केले नाही. पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे ग्रंथपालांच्या दृष्टिकोनातून प्रमुख समस्या म्हणजे कुशल कामगारांची कमतरता आहे.

४.१२ ई-संसाधने

यात ई-पुस्तके, ई-जर्नल्स, सीडी/डीव्हीडी, मायक्रोफिल्म्स आणि डेटाबेसेसचा समावेश होतो. अपेक्षेनुसार, ग्रंथालयांमध्ये ई-जर्नल्स आणि ई-पुस्तकांचे संकलन सर्वात सामान्य आहे आणि सीडी/डीव्हीडी सारख्या कालबाह्य संग्रहाचे परिणाम कमी आहेत.

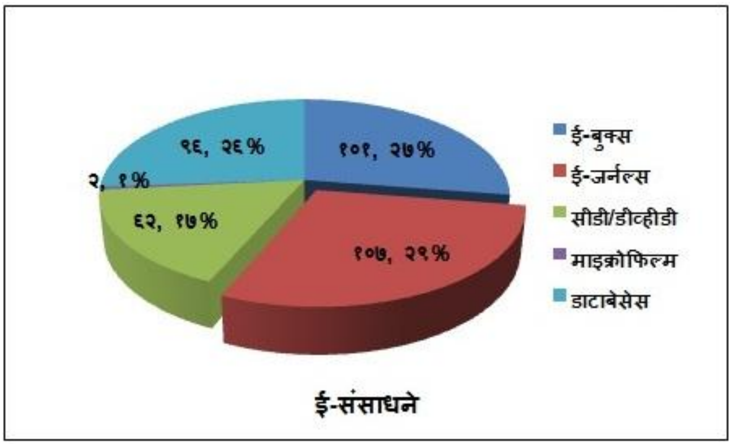

आकृती क्र. १० ई-संसाधने

आकृती क्र. १० दर्शवते की, बहुतेक ग्रंथालयांनी ई-पुस्तके विकत घेतली आहेत. पदवीधर विद्यार्थी, व्याख्याते आणि शैक्षणिक संशोधक यांसारख्या ग्रंथलयीन वाचकांसाठी ई-जर्नलला विकत घेतले आहेत. १०१ महाविद्यालयीन

ग्रंथालयांनी ई-पुस्तके खरेदी केली आहेत, १०७ महाविद्यालयीन ग्रंथालयांनी ई-जर्नल्सची सदस्यता घेतली आहे. ९६ महाविद्यालयीन ग्रंथालयांनी ई-पुस्तके आणि ई-जर्नल्ससह ऑनलाइन डेटाबेसची सदस्यता घेतली आहे. केवळ २ ग्रंथालयांनी मायक्रोफिल्म खरेदी केल्याचे आढळून आले आहे.

निष्कर्ष

विश्लेषणातून असे दिसून येते की, सर्व महाविद्यालयीन ग्रंथालये विद्यार्थी, संशोधन विद्वान आणि प्राध्यापक सदस्यांसारख्या ग्रंथालय वापरकर्त्यांना संशोधन सहाय्य सेवा देतात. बहुसंख्य महाविद्यालयीन ग्रंथालयांनी विविध संस्थांचे सदस्यत्व घेतले आहे. ऑफलाइन आणि ऑनलाइन मोडमध्ये वापरकर्त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी ई-संसाधनांची सदस्यता घेतली आहे. काही ग्रंथालयांनी त्यांच्या संशोधन विद्वानांना दूरस्थ प्रवेश सेवा देण्यासाठी स्वतंत्र ‘ग्रंथालय वेब पोर्टल’ तयार केले आहेत. ग्रंथालय संग्रह, सेवा आणि सुविधांमध्ये वाढ होत आहे तसेच संशोधन केंद्र मंजूर झाल्यानंतर दर्जेदार सेवा आणि सुविधा देण्यासाठी बहुसंख्य ग्रंथपालांनी ‘संकलन विकास’ धोरणे बदलण्यास सुरुवात केली आहे. काही ग्रंथालयांना यूजीसी, एसपीपीयू आणि इतर संस्थांकडून निधी मिळाल्याचे दिसून येते; त्यामुळे ग्रंथालय सामग्रीमध्ये वाढ होण्यास मदत होते. प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची कमतरता, निधीची कमतरता, ग्रंथालयांमध्ये विस्तार सेवा देण्यासाठी अपुरे मनुष्यबळ यासह अडचणी आणि आव्हाने या निष्कर्षांमध्ये दिसून आली. कुशल आणि प्रशिक्षित कर्मचारी तसेच पुरेसे मनुष्यबळ हे देखील महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयांसमोरील आव्हानांपैकी एक आहे. बहुसंख्य ग्रंथालयांनी त्यांचे स्वतःचे वेब पोर्टल तयार केले आहे आणि वेब-ओपेक, आस्क-ए-लाइब्रेरियन सुविधा प्रदान केली आहे तसेच ‘रिमोट ॲक्सेस’ सेवांसाठी वेब पोर्टलवरील ई-संसाधनांमध्ये प्रवेशासह सदस्यता घेतलेल्या डेटाबेसला लिंक केले आहे. पन्नास टक्क्यांहून अधिक महाविद्यालयीन ग्रंथालयांनी ग्रंथालय परिसरात स्वतंत्र डिजिटल ग्रंथालय, संस्थात्मक भांडार आणि संशोधन अभ्यासकांसाठी विभाग स्थापन केला आहे. त्यामुळे असे म्हणता येईल की महाविद्यालयांमध्ये संशोधन केंद्राची भर पडल्याने ग्रंथालयांच्या वाढीला निधी, संकलन आणि सेवा या बाबतीतही सकारात्मक वाव मिळाला आहे.

संदर्भ:

1. Alice Keller (2015). Research Support in Australian University Libraries: An Outsider View. Australian Academic & Research Libraries, 1-13. DOI: 10.1080/00048623.2015.1009528
2. Amalia Monroe-Gulick, (2013). Librarians as Partners: Moving from Research Supporters to Research Partners. Association of College and Research Libraries Conference, held April 10th-13th, Indianapolis, Indiana.
3. Bart Ragon (2019). Alignment of library services with the research lifecycle Journal of the Medical Library Association, 107 (3), 385-393.

4. Childress, D (2011).Citation Tools in Academic Libraries: Best Practices for Reference and Instruction. Reference & User Services Quarterly, 51(2), 143-152. https://www.jstor.org/stable/refuseserq.51.2.143?_=1462272573002
5. Daland, H &Hidle K. W. (2016). Important Research Support Services. New Roles for Research Librarians: Meeting the Expectations for Research Support, Elsevier, 63-77.
6. Danny A. Kingsley (2014). Paying for Publication: Issues and Challenges for Research Support Services. Australian Academic & Research Libraries, 45(4), 262-281, DOI: 10.1080/00048623.2014.945135
7. Das, Anup Kumar (2015). Scholarly communication. Open access for researchers, United nations educational, scientific and cultural organization, 1-5. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000231938
8. David Nicholas (2010). Research Support Services in UK Universities, Technical Report, CIBER at University College London, 1-21.
9. Dhavale, G. U.,Hase, V. L., &Dahibhate, N. B. (2014). Reference Services of Academic Libraries in the Era of Digital Environment. Asian Journal of Multidisciplinary Studies, 2(6), 17-22.
10. Erens, Bob (1996). How Recent Developments in University Libraries Affect Research." Library Management 17 (8), 5-16.
11. Erik T. Mitchell (2013). Research Support: The New Mission for Libraries. Journal of Web Librarianship, 7(1), 109-113. DOI: 10.1080/19322909.2013.757930
12. Grover, R.J. & Hale, M. L. (1988) The Role of Librarian in Faculty Research. College and Libraries, 49, 9-15.
13. Gosh, S.B. and Das, A.K. (2007). Open access and institutional repositories from a developing country perspective: a case study of India. IFLA Journal, 33(3), 229-250.
14. Haddow, G. and Mamtora, J. (2017). Research support in Australian academic libraries: services, resources, and relationships. New Review of Academic Librarianship, 23(6), 1-21.
15. Imogen Garner (2006).Library support for research in a university context, Proceedings of the IATUL Conferences, Paper-24.
16. Jennifer Thomas (2011). Future-proofing: the academic library’s role in e-research support, Library Management, 32 (1), 37-47.
17. Jennifer, Rowley (2004). Researching people and organizations. Library Management, Vol. 25 (4/5), 208-214.

18. Jeremy Atkinson (2016). Academic Libraries and Research Support: An Overview, Quality, and the Academic Library. Chandos Publishing, pp.134-141
19. Joanna Richardson, Therese Nolan-Brown and et.al (2012). Library Research Support in Queensland: A Survey. Australian Academic & Research Libraries, 43(4) 258-277. DOI: 10.1080/00048623.2012.10722287
20. Lisa Federer (2016). Research data management in the age of big data: Roles and opportunities for librarians. Information Services & Use, 36 (2016), 35-43.